Àgbéyèwò Àṣà Ìbéyàwó ní Kákùmò Àkókó, Ìpínlè Òndó

Deborah Bamidele Arowosegbe
Department of Linguistics and Languages
Adekunle Ajasin University
Akungba Akoko, Ondo State
Nigeria.
deborah.arowosegbe@aaua.edu.ng

Àṣamò

Ìṣẹ̀ yìí ṣe àgbéyèwò iyàtò tó wà nínú àṣà ìgbéyàwó ní ilú Kákùmò sí ti agbègbè ilẹ̀ Yorùbá miíràn; a fi tíòrì ifojú-àṣà-ìbílẹ̀-wò àti tíòrì ìṣètófábo ṣe àtẹ̀gùn. A lo oḡbón ifòròwánilẹ̀nuwò, a sì ka àkọ̀sílẹ̀ itàn ilú Kákùmò. Àbájáde iwádii fi hàn pé àgbékalẹ̀ ètò ìgbéyàwó ilú Kákùmò yàtò diẹ̀ sí ti ilẹ̀ Yorùbá yòókù. Lára iyàtò náà ni: fifi pàṣán iyàwó lé ọ̀kọ iyàwó lówó, fifi àkùkọ̀ adiye pàròkò ìbálẹ̀ àti dídí ìgbálẹ̀ lẹ́ fún ọ̀mọ̀ nílẹ́ ọ̀kọ̀. Tíòrì ifojú-àṣà-ìbílẹ̀-wò tí a lò fi hàn pé ẹ̀gba ibèrù ni baba fi lé ọ̀kọ̀ ọ̀mọ̀ rẹ̀ lówó; a kì í sí í fi ẹ̀gba ibèrù na ọ̀mọ̀ sùgbón yóò jẹ́ kí iyàwó ní ibèrù ọ̀kọ̀ lókàn. Ilànà ìṣètófábo lòdì sí dídá èrù sí obinrin lókàn bí irú èyí. Ìfẹ́ ló ṣe pàtàkì. Àpilẹ̀kọ̀ yìí dá a lábàá pé kí àwùjọ̀ yí èrò wọn nípa ẹ̀gba ibèrù padà.

1. Ìfáára

Oríṣiríṣi àṣà ló wà ní ilẹ̀ Yorùbá. Diẹ̀ lára wọn ni àṣà iranra-ẹ̀ni-lówó, àṣà oyè jíjẹ, àṣà ìsínkú, àṣà oge síṣe, àṣà ìgbéyàwó àti àṣà ìṣomólórúkọ. A ṣe àkíyèsí pé orúkọ àṣà wònyí dógba káàkiri ilẹ̀ Yorùbá sùgbón àgbékalẹ̀ ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn a máa yàtò sí ara wọn láti agbègbè kan sí èkejì èyí tí kò jẹ́ kí ó rọ̀rùn fún ẹ̀nikan láti ṣe akójopọ̀ gbogbo ìgbésẹ̀ tàbí gbogbo ọ̀nà ìgbàṣe àṣà kan ní gbogbo ilẹ̀ Yorùbá. Ó fẹ́rẹ́ má sí àkọ̀sílẹ̀ lórí àṣà kan tí ó jẹ́ gbé-e-tán nítòrí ọ̀pọ̀ àwọn onímọ̀ tó ti ṣiṣẹ́ lórí àṣà kan tabí omíràn ni ó jẹ́ pé agbègbè tí ìṣẹ̀ iwádii wọn fẹ́jú dé ni iwádii wọn mọ. Bi olúkúlukù bá lè walẹ̀ àṣà jìn ní gbogbo agbègbè tí iran Yorùbá wà, yóò rọ̀rùn láti ní akójopọ̀ àṣà Yorùbá to kún ju èyí ti a ní lónií lẹ́. Níní irúfẹ́ èrò yìí lókàn ló mú kí á dágba lé iwádii lórí àṣà ìgbéyàwó ní ilú Kákùmò léte àtiṣe àfàyo ọ̀nà tí àṣà náà gbà yàtò sí ti

àwọn agbègbè ilẹ̀ Yorùbá yòókù. A lọ sí ilú Kákùmò láti fi ọ̀rọ̀ wá àwọn àgbàlagbà lẹ̀nu wò bèẹ̀ sí ní a ẹ̀ ẹ̀ àmúlò iwé itàn ilú Kákùmò láti lè ní imọ̀ kíkún nípa àwọn èniyàn ilú nàà.

2. Ilú Kákùmò

Ilú Kákùmò jẹ ọ̀kan lára àwọn ilú tí ó wà ní Ilà-oòrùn Àríwá Àkókó ní Èkùn Àríwá Ìpínlẹ̀ Oòndó ní ilẹ̀ Nàìjíríà, Iwò-Oòrùn Áfiríkà (Àmínù, 1971:10).

2.1 Itàn Ìṣẹ̀dálẹ̀ Ilú Kákùmò

Àwọn ọ̀pitàn fi yé wa pé Ilẹ̀-Ifẹ̀ ní Awórónkẹ̀ tí ó jẹ ọ̀mọ-ọ̀mọ Odùduwà, tí ó tẹ ilú Kákùmò dó ti wá. Ó jẹ alágbára, jagunjagun àti agbégilére. Gégé bí àṣà ilẹ̀ Yorùbá, àwọn ohun mèmèrè tí jagunjagun bá kó wá lati ojú ogun, ti ọ̀ba ní í ẹ̀ ẹ̀ sùgbón nítorí iṣà oyè ọ̀ba tí ó wà láàárín àwọn èniyàn àwùjọ nígbà nàà, Awórónkẹ̀ kò láti kó ikógun rẹ̀ lọ sí ààfin Ọ̀ni bí ó tilẹ̀ jẹ pé Ọ̀ni rànṣẹ̀ pé é láti wá ẹ̀ ẹ̀. Ohun tí ó ẹ̀ ẹ̀ pàtàkì jù lọ nínú àwọn nńkan tí ó kò láti kó sílẹ̀ ní òrùka idẹ̀ mẹ̀ta. Àifẹ̀ yòndà òrùka wònyí fún ọ̀ba ló jẹ kí Awórónkẹ̀ pinnu lẹ̀kàn ara rẹ̀ láti fi ilú Ilẹ̀-Ifẹ̀ sílẹ̀. Ní àfẹ̀mójú ọ̀jọ̀ kejí tí ọ̀ba pé Awórónkẹ̀ láti kó ikógun wá ní Awórónkẹ̀ pẹ̀lú àwọn ọ̀mọ̀ iyá rẹ̀ méjì; Ọ̀láyẹ̀lẹ̀ àti Oorẹ̀jù sá kùrò ní Ilẹ̀-Ifẹ̀. Ọ̀nà Èdó-Benin ní wọn kọ̀rí sí. A gbò pé Awórónkẹ̀ kò àwọn èniyàn Benin bí wọn ẹ̀ ẹ̀ ní gbẹ̀ igi lẹ̀rẹ̀ (Àmínù, 1971:10).

Awórónkẹ̀ àti àwọn abùrò rẹ̀ fi ilú Benin sílẹ̀ lọ sí Ùròmì. Ọ̀dún 1480 sí 1486 ní wọn fi ilú Ùròmì sílẹ̀ lọ dúró fún igbà diẹ̀ ní ilú Èkọ̀n ní èbà ilú Ibílò níbi tí ó ti bá ẹ̀gbón rẹ̀ tí ó ti n wá a kiri pàdẹ̀ kí wọn tó lọ tẹ̀dó ní ilú kan tí a n pè ní Ayánrán. Gbogbo ilú tí a dárúkọ̀ wònyí wà ní Mid-West State nígbà nàà sùgbón lónií, wọn wà ní Ìpínlẹ̀ Èdó lẹ́yìn átúnpin Ìpínlẹ̀ orilẹ̀-èdè Nàìjíríà. A ẹ̀ ẹ̀ àkiyèsí pé èdè Yorùbá àjùmòlò kò ní àwọn èniyàn Kákùmò fi n ba ara wọn sòrò. Àmínù (1971: 7) ṣàlàyẹ̀ bí àyípadà ti dé bá èdè Yorùbá tí àwọn èniyàn Kákùmò n sọ nígbà tí wọn dé ilú Ayánrán. O ní nígbà tí àwọn èniyàn nàà dé agbègbè Ayánrán, wọn bá àwọn ilú nńlńlá níbẹ̀ tí èdè wọn yàtò sí tiwọn, wọn sì pò ní iye ju àwọn èniyàn Kákùmò lọ. Àwọn tí wọn bá nàà fi agbára ètò ìṣẹ̀lú lẹ̀ wọn lówó nígbà tí wọn ẹ̀ ẹ̀ àkiyèsí ọ̀gbón, ọ̀yẹ̀ nípa ètò ìṣẹ̀lú àti agbára wọn. Àwọn ìṣòwó méjèjì nàà bèrẹ̀ sí n fẹ̀ ọ̀mọ̀ ara wọn, nígbà tí ó pé, èdè tí àwọn èniyàn Kákùmò mú dé ibẹ̀ fi bèẹ̀ parun wọn sì n sọ èdè àwọn tí wọn bá níbẹ̀ títi di ọ̀nì (Àmínù, 1971:7). Èyí fi hàn pé èdè alábaàgbé wọn ló di tiwọn. Yorùbá bọ̀, wọn ní, bí ewé ba pé lára ọ̀ṣẹ̀, yóò di ọ̀ṣẹ̀.

Láti Ayánrán yíi ní Awórónkẹ̀ àti àwọn abùrò rẹ̀ tí wọn jọ kùrò ní Ilẹ̀-Ifẹ̀ tún ti lọ tẹ̀dó sí Kákùmò. Nígbà tí wọn dé ilú Kákùmò, àwọn miiran dara pò mó wọn. Ní kété tí ilú Kákùmò bèrẹ̀ sí í fẹ̀ ní àwọn èniyàn sètò àkóso ilú fún alááfíà. Àwọn ọ̀mọ̀kúnrin ilú àti àwọn alágbà wá bèrẹ̀ sí í pé jọ sí ita olórí wọn (Awórónkẹ̀) tí ó tẹ̀ abúlẹ̀ nàà dó tí wọn sì bèrẹ̀ sí n pé é ní Baálẹ̀ èyí tí í ẹ̀ ẹ̀ Baba

ilẹ̀. Ìta ilẹ̀ Baalẹ̀ ní ojà Kákùmò wà títi di òní. Ìran rẹ̀ ló ń jẹ̀ oyè Olúkákùmò (oba ilú Kákùmò) dòní.

Oláyelẹ̀ tí í ṣe ọ̀kan lára àbúrò Awórónkẹ̀ méjì tí wọn jọ kúrò ní Ilẹ̀-Ifẹ̀ jẹ́ ẹnì tí ó fẹ́ràn ọ̀ጃ ṣíṣe a sì máa ṣe ọ̀ጃ ní agbègbè ilú Kákùmò títi lọ kojá odò ọ̀ጃ sì agbègbè tí a ń pè ní Ìpínlẹ̀ Èdó lónií nítorí Èdun pò lẹ́bàà òkè tí ó wà ní èbá odò nàà. Lẹ́yìn ọ̀dún diẹ̀, ó kọ̀ àgọ̀ kan sí èbá òkè nàà ó sì sọ̀ ibẹ̀ di ilú. Èdun tí ó pò ní Kákùmò-Oláyelẹ̀ yìí ní wọn fi ń pè é ní Kákùmò-Ewán nítorí ẹ̀wán ní Kákùmò ń pe ẹ̀dun. Ìpínlẹ̀ Èdó ní Kákùmò-Oláyelẹ̀/Kákùmò Ewán wà lónií nígbà tí Kákùmò Awórónkẹ̀ èyí tí íṣe iwádíí yìí kàn wà ní Ìlẹ̀-Oòrùn Àkókó ní Ìpínlẹ̀ Òndó.

Àwọn àgbà ọ̀pítàn ní Kákùmò fi yé ní pé Oorẹ̀jù tí ó jẹ́ ipátá ọ̀mọ̀ tí ó fẹ́ràn afẹ́fẹ̀-yẹ̀yẹ̀ àti àṣẹhàn lọ tẹ̀dó sí àárín ilú Àyèrè àti Ọ̀gàlẹ̀ tí wọn wà ní ipínlẹ̀ Kogí lónií. Ìtàn sọ̀ pé nígbà tí Awórónkẹ̀ di arúgbó kẹ́gẹ̀ ó rànṣẹ̀ sí Oláyelẹ̀ àti Oorẹ̀jù, wọn sì mú ọ̀rúka idẹ̀ tí wọn tori rẹ̀ kúrò ní Ilẹ̀-Ifẹ̀ ní ọ̀kọ̀ọ̀kan. Oláyelẹ̀ dábaá kí wọn kúkú máa pe Kákùmò mètẹ̀tẹ̀ta ní Akaani Aṣeyin Asasi tí ó túmò sí ilú Olórúka mètá. Ídí rẹ̀ ní yẹn tí a fi ń pe àwọn ilú mètẹ̀tẹ̀ta ní Akaani ní ìgékúrú. Lẹ́yìn ọ̀pọ̀ ọ̀dún tí Oorẹ̀jù ti tẹ̀dó sí àárín Àyèrè àti Ọ̀gàlẹ̀, ogun Tápa kó ọ̀un àti àwọn èniyàn rẹ̀ lẹ́rú, wọn sì sọ̀ ilú wọn di eérú. Ó wá ku Kákùmò-Awórónkẹ̀ àti Kákùmò-Oláyelẹ̀. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé Kákùmò-Awórónkẹ̀ ní íṣe iwádíí yìí kan, ohun tí wọn jẹ́ kí ó yé wà ní pé irúfẹ̀ àṣà kan nàà ní àwọn ilú méjèèjì tò kù ní. Pín pín tí a pín Kákùmò-Oláyelẹ̀ sí ipínlẹ̀ Èdó, kí ètò íṣe-joba lè rọ̀rùn ní. Odò ọ̀ጃ ló pín àwọn ilú méjèèjì niyà.

Kákùmò jẹ́ ilú kan pàtàkì ní ilẹ̀ Àkókó nítorí ojà ọ̀únjẹ̀ tí wọn ní. *Ìkákùmò* ní ilú yìí ń jẹ́ tẹ̀lẹ̀, ọ̀dún 1933 ní wọn bèrẹ̀ sí í pé é ní Kákùmò. Ọ̀dún 1942 ní Kákùmò-Awórónkẹ̀ di Kákùmò-Ilẹ̀ tí Kákùmò-Oláyelẹ̀ di Kákùmò-ínlá nítorí ọ̀un ló tobi jù; orúkọ̀ tí àwọn méjèèjì ń jẹ́ dòníí. Ní àkókò yìí Kákùmò- Oorẹ̀jù ti parun.

3. Tíòrì Àmúlò

Tíòrì ifojú-àṣà-ibílẹ̀-wò àti tíòrì íṣètófábo ní a fi ṣe àtẹ̀gùn fún íṣe iwádíí yìí. Àṣà àti íṣe Yorùbá ló jẹ́ ilàna ifojú-àṣà-ibílẹ̀-wò lógún nígbà tí tíòrì íṣètófábo ṣe àfihàn pé àwùjọ̀ ń fi àwọn ètò kan du obinrin. A léro pé tíòrì méjèèjì yìí yóò wúlò láti ṣe itúpalẹ̀ àṣà ìgbéyàwò ilú Kákùmò léte àtiwo iyàtò àṣà nàà pèlú ti àwùjọ̀ Yorùbá lápapọ̀.

3.1 Tíòrì ifojú-àṣà-ibílẹ̀-wò

Àpẹ̀júwe àṣà àti gbogbo ohun tò rọ̀ mó ọ̀n ló jẹ́ àwọn lámẹ̀yító àṣà lógún. Ọ̀pẹ̀fẹ̀yítímì (2014:62) tọ́ka sí ọ̀rọ̀ Taylor tò pe àṣà ní àkójopọ̀ àwọn bí; imọ̀, ìgbàgbọ̀, íṣe-ọ̀nà, iwà ọ̀mólúwàbí, ọ̀fin, íṣe ọ̀un ipá àti iwà tí èniyàn jogún gégé bí ọ̀kan lára ẹ̀dà èniyàn àwùjọ̀ kan. Ó tún tọ́ka sí ọ̀rọ̀ Raymond Williams tò sọ̀ pé àṣà kò pín sí àkójopọ̀ ilàna íṣewádíí àti íṣe ọ̀pọ̀lọ̀ nìkan, ó tún jẹ́ gbogbo

ohun tó rọ mọ igrésí ayé èdà. Bennet (1979:10) sọ pé igbàgbọ àwọn agbàterù àṣà yìí ni láti dààbò bo àṣà àti isẹṣe àwùjọ. Àṣà àwùjọ ni ilàna yìí fúnka mọ. Lára ohun tí Ọpẹfẹyítímí pè ní isẹ lámẹyító àṣà ni sise itupalẹ àti agbéyèwò itàn tó pilẹ àwùjọ kan àti àwọn ọ̀nà tí onírúurú nńkan fi ń tàn kálẹ̀. Ọ̀gúnjnmí (1989:78) pín àwọn agbàterù tíọ̀rì yìí sí ọ̀nà méjì. Àwọn isẹ̀wọ̀ kúní rí àṣà gégé bí ohun tí kò gbódò yí padà. Àtẹ̀wọ̀ la bá ilà, a ọ̀ mẹnì tó kọ ọ̀. Isẹ̀wọ̀ kejì ni àwọn tí ó gba àṣà gégé bí atáyẹ̀sẹ̀. Àwọn wònyí ń sọ̀rọ̀ nípa àkójopọ̀ àṣà tí ó lè tani jí, tí ó lè gún mẹ̀kúnnù ní kẹ̀sẹ̀ inú láti dide fún ijàgbara. Wón bu ẹ̀nu atẹ̀ lu iwà ibàjẹ̀ àwùjọ. Ọ̀wọ̀ méjèèjì yìí ni a ó lò níbi tí ó bá ti yẹ nínú isẹ̀ iwádìí yìí.

3.2 Tíọ̀rì Isẹ̀tọ̀fábo

Tíọ̀rì isẹ̀tọ̀fábo súyọ̀ láti ara tíọ̀rì isẹ̀gbẹ̀fábo tí ó jẹ̀ ilàna tí àwọn obinrin ilẹ̀ Áfíríkà àti Èsìà yàn láàyò láti ta obinrin jí. Tíọ̀rì yìí jẹ̀ mọ̀ mímú obinrin kópa nínú gbogbo akitiyan àwùjọ láisí ifàsẹ̀yìn. Ó jẹ̀ mọ̀ aáyan àwọn obinrin nínú ijàgbara wọn láti rí i pé iyípadà bá ipa obinrin lówùjọ (Arówosẹ̀gbé, 2013). Isẹ̀tọ̀fábo tí a lè pè ní isẹ̀gbẹ̀fábo adúláwọ̀ tí Alice Walker dábaa orúkọ fún dá lóri titú àṣírí àṣà ibílẹ̀ tó dèna ètọ̀ obinrin bí i; fifi omọ̀ fún ọ̀kọ̀ tipátipá, idábẹ̀ fún omobinrin, isẹ̀ àsekúdurógbó, àilẹ̀nu ọ̀rọ̀ nínú ètọ̀ ọ̀rọ̀-ajẹ̀, isẹ̀lú àti àwọn ètọ̀ miiṛán tí àwùjọ fi ń du obinrin. Orí àṣà àti isẹ̀ àwùjọ adúláwọ̀ ni wọn gbé tíọ̀rì yìí lẹ̀. Sise aya àti iyá ẹ̀ pàtàkì sí obinrin adúláwọ̀ (Kóláwólé, 1997:27). Ilàna yìí kíyèsí ọ̀kúnrin àti obinrin gégé bí alábàaṣisẹ̀pọ̀ láti wá ojútùu sí isòro yòowù tí ó wà lówùjọ. Ilàna nàà gbàgbọ̀ pé àwùjọ ń fi àwọn ètọ̀ obinrin dù wọn. Adébòwálé (2005:34) rọ̀ àwọn obinrin láti jà fún ètọ̀ wọn lónà tí yòò fi mú ilọ̀síwájú àti igbẹ̀ga tí ó ní itumọ̀ bá wọn. Àwọn obinrin gbódò kọ̀ àṣà tí ó lè tẹ̀ ètọ̀ wọn lójú. Kóláwólé (1997:22) rọ̀ àwọn obinrin láti mase gba ẹ̀rù inira tí àṣà dì lẹ̀ wọn lóri. Tíọ̀rì isẹ̀tọ̀fábo ń fẹ̀ kí obinrin sa ipá tó tọ̀ sí i lówùjọ. Ọ̀rọ̀ bí a ẹ̀ bẹ̀rú la bọ̀mọ̀ ni wọn ni wọn fẹ̀ kó ẹ̀tọ̀kùn wọn. Ọ̀pẹfẹ̀yítímí (2014:50) rọ̀ obinrin láti sán tòbí wọn kí wọn jára mọ̀sẹ̀ bí i ti ọ̀kúnrin kí wọn lè jọ máa figagbága nídií isẹ̀ okòwo, ẹ̀sin, isẹ̀ ijọba àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ̀.

Lákòótán, isẹ̀tọ̀fábo ni siseàwá rí àti sise àfihàn ètọ̀ abo lówùjọ ènìyàn dúdú kí wọn sì ẹ̀ àmúlò àwọn ètọ̀ nàà. A lérò pé tíọ̀rì isẹ̀tọ̀fábo yòò wúlò láti ẹ̀ itupalẹ̀ isẹ̀ yìí nítorí abala àṣà igbéyàwó tí ó jẹ̀ mọ̀ obinrin ni a gbé yèwò. Tíọ̀rì méjèèjì wònu ara; àṣà ni wọn jẹ̀ mọ̀; nítorí nàà, a ó ẹ̀ àmúlò ọ̀kòòkan wọn níbi tí ó bá yẹ̀.

4. Agbéyèwò Isẹ̀ Àtẹ̀yìnwá lóri Àṣà Yorùbá

Ọ̀pọ̀ onímọ̀ bí Ọ̀jọ̀ (1966), Ọ̀gúnbòwálé (1966), Dáramólá àti Jéjé (1967), Ọ̀lájùbù (1978), Adéoyè (1979, 1985), Ọ̀gúnṣínà (1983, 2007), Ládélé (1986), Ọ̀lábímtán (1986), Ilésanmí (1989), Ale àti Ọ̀gúnlọ́lá (1998), Àjàyí (2001) àti Oyèwólé (2002) ló ti sise lóri àṣà Yorùbá. Ọ̀jọ̀ (1966) pe àṣà ní àbùdà àdámọ̀

isòrí àwọn èniyàn kan tó hànṣe tó sì lapa nínú èrò, ọ̀rò, àkòsílẹ̀ itàn, irònú, isẹ̀, èsìn, irin, iwọ̀ṣo àti àwọn nńkan miíràn tí ó rọ̀ mọ̀ ibùgbé àti agbègbé tí orí dá wọn sí. Olájubù (1978: vii) pe àṣà ní ilàṅà àti ètò tó ti di bárákú fún èyà kan. Àwọn ètò àti ilàṅà yíi lẹ̀ jẹ́ ti èsìn, isẹ̀, isèlú àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ. Àwọn ilàṅà náà gbòdò jẹ́ èyí tí àwùjọ̀ tẹ̀wọ̀ gbà tí wọn sì n tẹ̀lẹ̀ loòrèkòòrè. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn ilàṅà àti ètò wònyí kì í sí ní àkòsílẹ̀, síbẹ̀, kì í sí wàhàlá láti pa àwọn òfin àti ilàṅà bèẹ̀ mọ̀. Olábímtán (1986: vii) sọ̀ pé àṣà kì í ṣe adágún omi tabí omi ọ̀gòdò tí í dúró ní ojú kan. Ilésánmí (1989:6) pe àṣà ní ohun gbogbo tó jẹ́ àbùdà èyà àsùwàdà èniyàn kan, àní gbogbo ohun tí a mọ̀ mọ̀ àwọn èniyàn ní àdúgbò kan tabí ní orílẹ̀-èdè kan. Ale àti Ògúnlólá (1998) pe àṣà ní iwà àti isesí àwọn èniyàn kan. Wọn ní èyí kì í ṣe iwà èni kan soṣo bí kò ṣe iwà àjùmòhù àwọn aláṣà náà. Oyèwólé (2002:20) ṣàlàyé pé kò sí àmútòrunwá nínú àṣà, àdáyèṣe ni. Ohun tó bá dùn mọ̀ èyà kan ni yóò di àṣà wọn. Àṣà jẹ́ ohun tí a lè fi dá èyà kan mọ̀ yàtò sí èyà kejì. Oyèwólé gbàgbọ̀ pé àṣà dàbí ìjànú ọ̀kọ̀ fún ọ̀mọ̀ Yorùbá. Ó ní ipa àṣà ni a n gbé isesí wa ojoojúmọ̀ lẹ̀. Àṣà ló ṣe atọ̀nà fún gbogbo ohun tí a n ṣe. Àjàyí (2001:107–131) tọ̀ka sí ọ̀nà méjèjì tí àwọn ọ̀jògbón nínú ìmọ̀ àṣà pín isèṣe sí ní àgbáyé; ohun tí a fi ọ̀wọ̀ ṣe, tí a lè fi ojú rí, tí a sì lè gbá mú bí àpẹ̀rẹ̀: ilẹ̀, ọ̀únjẹ, ibùgbé. Ọ̀nà kejì ni ohun tí a kò lè rí gbá mú, tí a kò lè fi ojú rí, sùgbón tí a fi ọ̀kàn gbàgbọ̀ pé ó wà, tí ó sì wúlò fún ilọ̀síwájú àti idàgbàsókè àwùjọ̀ wa. Àpẹ̀rẹ̀ irúfẹ̀ isèṣe bèẹ̀ ni: èrò, ìgbàgbọ̀, èsìn, òfin, ìmọ̀ ìjínlẹ̀, èdè, itàn ìgbàani.

Àfàyo tí a ṣe nínú oríkì wònyí ni pé àṣà jẹ́ ohunkóhun tí a bá lè fi dá àwùjọ̀ kan mọ̀ yàtò sí èkejì. Ó jẹ́ ohun gbogbo tí ó para pọ̀ di bárá kú fún àwọn èniyàn tí wọn pé jọ̀ ní àwùjọ̀ kan. Àṣà kì í ṣe àmútòrunwá bèẹ̀ ni kì í ṣe ti èni kan. Àṣà a máa kó ni ní ìjànú. Kí a tó lè pe isesí kan ní àṣà, ó gbòdò jẹ́ èyí tó ṣe itẹ̀wọ̀gbà nírúfẹ̀ àwùjọ̀ bèẹ̀. Àṣà kì í dúró lójú kan, o máa n bá ìgbà yí ni. Àsikò kan pátò ni àṣà wà fún. Àyípadà lè dé bá oríṣi àṣà kan náà níwọn ọ̀dún mélòò kan sí àsikò tó kọ̀kọ̀ gbilẹ̀. A lè sọ̀ pé àṣà jẹ́ ọ̀diwọn tí a fi n wọn ihùwàsí èdà láwùjọ̀. Bí iwà èni kan bá yapa sí èyí tí àwùjọ̀ n retí tabí tí ó lòdì sí èyí tó ti di bárá kú fún àwùjọ̀ náà, àwùjọ̀ kò lè fojú ọ̀mọ̀lúwàbí wo irúfẹ̀ èni bèẹ̀.

Bí a kò bá fẹ́ kí àṣà Yorùbá parun, a niláti kàràmasíkí pípa àṣà náà mọ̀ nítorí púpọ̀ nínú àṣà Yorùbá ló ti n lọ̀ sí ọ̀kun ìgbàgbé. A gbòdò tẹ̀ síwájú nipa sise iwádií àwọn àṣà Yorùbá tó forí mù ní àìlónkà ilú ilẹ̀ Yorùbá kí á sì kọ̀ wọn sílẹ̀. Bí a kò bá ṣe bèẹ̀, bí àwọn tó mọ̀ itàn yíi bá fi papòdà, kò ní í sí èni tí yóò lè sọ̀ pátò irúfẹ̀ àṣà tí ó wà ní àwùjọ̀ Yorùbá kí àmúlùmálá àṣà tí ó gbòde kan lónií tó dé.

5. Àṣà Ìgbéyàwó ni Ilẹ̀ Yorùbá ní Şókí

palẹmọ́ láti lọ sílẹ̀ ọkọ. Ọkọ lẹ̀ fún iyàwó lówó láti ra àwọn ohun tó nílò, ó sì lẹ̀ ní kí àwọn iyàwó ilẹ̀ rẹ̀ (ọkọ) bá òun rà wọn kí wọn kó wọn lọ fún iyàwó nílẹ̀ baba rẹ̀, èrù yíi ni èbí iyàwó yòò kó lọ bá ọmọ wọn nílẹ̀ ọkọ lẹ́yìn ìgbéyàwó. Ìgbéyàwó máa ń yàtò láti agbègbè sí agbègbè, ilú sí ilú àti iletò sí iletò. Ní àwọn agbègbè kan nílẹ̀ Yorùbá, ọmọ̀bínrín tó ń lọ sílẹ̀ ọkọ a máa sun Èkún Ìyàwó. Gégé bí Ládélé àti Fáníyì (1979: vi) ti wí, “Èkún Ìyàwó nílẹ̀ Yorùbá jẹ̀ ewi tí ọmọ̀bínrín tí ó ń lọ sílẹ̀ ọkọ fi ń dàgbère tí ó fi ń rántí ifẹ̀ àwọn òbí, ọ̀rẹ̀ àti aláduùgbò rẹ̀”. Èrò Barber (1994: 151) tí Ajíbádé (2005:100) tóka sí wà ní ibámu pẹ̀lú ohun tí àwọn onímọ̀ nàà sọ. Fáníyì (1975: 677) fi hán pé kí í ẹ̀se gbogbo ilẹ̀ Yorùbá ni irúfẹ̀ ewi nàà tí ń wáyé; ó ṣàlàyé pé Èkún Ìyàwó wópò ní àwọn agbègbè bí í Ọ̀yọ́, Ṣakí, Ọ̀kèèhò àti Ìṣeyin. A rí àwọn ìgbésẹ̀ ìgbéyàwó tí wọn dọ̀gba ní gbogbo ilẹ̀ Yorùbá. Lára ohun tí Dáramólá àti Jéjé (1967: 38) gbàgbò pé kò lẹ̀ yàtò ni pé ojú alẹ̀ pátápátá ni iyàwó máa ń lọ sílẹ̀ ọkọ bèẹ̀ sì ni pé ní ojò ìgbéyàwó, àti ilẹ̀ ọkọ àti ilẹ̀ iyàwó ni wọn yòò tí máa yọ̀ ayọ̀ ìgbéyàwó. Ní ojò ìgbéyàwó, iyàwó yòò múra dáadàa gégé bí idílẹ̀ rẹ̀ bá ẹ̀se lówó sí. Ìyàwó yòò gba ìre lẹ̀nu àwọn èbí rẹ̀ kó tó jáde. Aya kò gbòdò bá ọkọ nílẹ̀. A lẹ̀ wẹ̀ ẹ̀sẹ̀ iyàwó kí wọn tó gbé e wólẹ̀, iyàwó lẹ̀ tẹ̀ ohun ẹ̀lẹ́jẹ̀ mọ́lẹ̀, ó lẹ̀ tẹ̀ ẹ̀fọ̀ ìgbá mọ́lẹ̀ wólẹ̀ èyí dúró lórí ohun tí àṣà agbègbè kòòkan gbà láàyè. Yorùbá gbàgbò pé iye ọ̀nà tí ìgbá nàà bá fọ̀ sì ni iye ọmọ̀ tí iyàwó yòò bí nílẹ̀ ọkọ. Ọ̀dọ̀ olórí èbí ni wọn yòò mú iyàwó lọ ní gbàrà tó bá wọ ilẹ̀. Olórí èbí yòò wúre fún iyàwó, yòò sì fi wọ̀ sí yàrà tí yòò máa gbé. A máa ń fi ọmọ̀ kékeré tí iyàwó yòò máa rán níṣẹ̀ sin iyàwó bí ó bá ń lọ sílẹ̀ ọkọ. Alẹ̀ ojò kẹ́ta tàbí ojò kárùn-ún (ó dúró lórí ohun tí àṣà bá gbà láàyè ní agbègbè nàà) ni ọkọ yòò to wólẹ̀ tọ̀ aya rẹ̀ láti mọ̀ bóyá ó ti mọ̀ ọkúnrín tàbí bèẹ̀ kó. Píparamọ̀ ṣáájú ìgbéyàwó ẹ̀se pátàkí lááárín àwọn Yorùbá. Àwọn obínrín a tilẹ̀ máa fi pátàkí ibálẹ̀ hàn gégé bí ó ti hàn nínú Èkún Ìyàwó níbi tí ọmọ̀bínrín tó ń lọ sílẹ̀ ọkọ tí ń fi ibálẹ̀ rẹ̀ yangàn pé ibálẹ̀ òun sì wá digbí (Fáníyì, 1975: 688–689, Ajíbádé, 2005: 110). Iyì àti ọ̀go ni ó jẹ̀ fún ọmọ̀bínrín tí kò tí í wólẹ̀ láti pa ọ̀go rẹ̀ mọ̀ (Fáníyì, 1975: 688–689). Itijú nílá ni fún ọmọ̀bínrín tó bá ti mọ̀ ọkúnrín kó tó di ojò ìgbéyàwó rẹ̀. Èbí ọkọ yòò gbé akèngbè ẹ̀mu tí wọn ti da ẹ̀mu inú rẹ̀ dé idaji, èédú àti korofo ịṣáná ránṣẹ̀ sí ilẹ̀ baba iyàwó láti fi hàn pé àlòkù iyàwó ni wọn gbé wá fún wọn. Bí iyàwó kò bá tí í mọ̀ ọkúnrín, èbí ọkọ yòò kó eré lọ sílẹ̀ bàbá iyàwó ní kété tí ọkọ bá ẹ̀tán. Bí ó bá di iyálẹ̀ta, ará ilẹ̀ ọkọ yòò gbé akèngbè tí ẹ̀mu inú rẹ̀ kún dé ẹ̀nu, ẹ̀fun, odiidi ịṣáná tí ẹ̀nikẹ̀ni kò tí í yọ̀ nínú rẹ̀ àti aṣọ funfun tí wọn gba ibálẹ̀ nàà sí, wọn yòò fi wọn ránṣẹ̀ sí ilẹ̀ bàbá iyàwó. Bí wọn ti ń yọ̀ nílẹ̀ ọkọ nàà ni wọn yòò máa yọ̀ nílẹ̀ àna. Bí ó bá di ojò kẹ́ta tí iyàwó ti dé ilẹ̀ ọkọ, àwọn èbí rẹ̀ yòò kó àwọn èrù rẹ̀ lọ fún un. Lẹ́yìn ojò márùn-ún ni ó tó lẹ̀ lo eyíkẹ́yíi lára èrù tí wọn kó wá fún un nàà.

A ti gbìyànjú láti ẹ̀se ịṣoníṣókí àṣà ìgbéyàwó ní ilẹ̀ Yorùbá gégé bí iwádíí àti àkọ̀silẹ̀ àwọn onímọ̀ èyí tí ó dúró gégé bí ọ̀diwọn tí a fi wọn àṣà ìgbéyàwó ní ilú Kákùmò lẹ́te àtimọ̀ àwọn iyàtò tàbí ijọra tí ó wá lááárín àgbékalẹ̀ àṣà

ìgbéyàwó ní ilẹ̀ Yorùbá lápapọ̀ àti bí o ẹ̀ ń wáyé ní ilú Kákùmò. Nínú isẹ̀ yìí, a ó tọ́ka sí àwọn ibi tí iyàtò èyí tí àpilẹ̀kọ̀ yìí kà sí àfikún bá ti wáyé ní bi a ó ti máa yiiri àṣà ìgbéyàwó ti ilú Kákùmò wò.

6. Àṣà Ìgbéyàwó ní Ìlú Kákùmò

Bí èniyàn kò bá wo àṣà ìgbéyàwó àwọn èniyàn ilú Kákùmò fínífinní, ó fẹ̀rẹ́ lẹ̀ sọ pé kò sì iyàtò lááárin àṣà ìgbéyàwó ní ilẹ̀ Yorùbá tí Ògúnḡwálé (1966), Dáramólá àti Jéjé (1967), Dáramólá (1978), Adéoyè (1979) àti Mus-tapha àti àwọn yòókù (2007) ti ṣàlàyé sáájú àti ìgbéyàwó ti ilú Kákùmò. Bí a bá wo àgbékalẹ̀ àwọn ìgbéyàwó méjèèjì, a ó rí iyàtò dièdiè tí àpilẹ̀kọ̀ yìí kà sí àfikún sí àṣà ìgbéyàwó ti àwọn ilú miiran ní ilẹ̀ Yorùbá. Nítorí náà, àwọn abala tí àfikún ti wáyé ni a ó ṣiṣẹ́ lẹ́ lórí jù lọ.

7. Àgbéyèwò Àwọn Iyàtò inú Àṣà Ìgbéyàwó Ìlú Kákùmò sí ti Àwùjọ Yorùbá yòókù

Àwọn iyàtò tí a ẹ̀ àkiyèsí tí a ó sí yẹ̀ wò ní ọ̀kọ̀ọ̀kan ni lílọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ní ojọ̀ kan náà, dindín àkàrà lọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ọ̀mọ̀, lílọ̀ àkùkọ̀ gégé bí àròkò ibálé, níní egbé òṣèrè kan soṣo, fifi èbùn ránṣẹ̀ sí iyàwó tuntun, fifi paṣán ọ̀mọ̀ lẹ̀ ọ̀kọ̀ lówó àti lílọ̀ ibálẹ̀ gégé bí èbùn láti ọ̀dọ̀ iyá iyàwó.

7.1 Lílọ̀ sílẹ̀ Ọ̀kọ̀ ní Ojọ̀ kan náà

Ìwádíí fí yé ní pé gbogbo ọ̀lómọ̀ge tí ó bá jẹ̀ ojú egbé kan ni wọn máa ń gbé níyàwó ní ojọ̀ kan náà. Ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn wúndiá náà ni ọ̀kọ̀ àfẹ̀sọ̀nà rẹ̀ yóò ti kó ohun idána wá sílẹ̀ ọ̀bí rẹ̀ ní ojọ̀ tí èbí méjèèjì fí ẹ̀nu kò sí pẹ̀lú ayẹyẹ̀ nlá tí jíjẹ-mímu yóò sì wà ní repẹ̀tẹ̀ gégé bí ó ẹ̀ ń wáyé ní gbogbo ilẹ̀ Yorùbá yòókù. Gbogbo idána ní idílẹ̀ kòòkan tí ọ̀mọ̀ wọn ń lọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ní yóò ti parí kí oṣù kárùn-un tí àwọn wúndiá yóò lọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ tó pé. Ní àkókò yìí, èbí, ará àti ọ̀rẹ̀ pàápàá yóò ti mò wọn gégé bí àfẹ̀sọ̀nà ara wọn nítorí idána tí wọn ẹ̀ ti polongo wọn fún èniyàn àwùjọ̀, wọn yóò sì máa múra sílẹ̀ dé oṣù kárùn-un nígbà tí ọ̀ba yóò yònda fún wọn láti wà bí tọ̀kọ̀-taya. Ó lẹ̀ tó wúndiá mewaá tí yóò lọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ní ojọ̀ náà. A tilẹ̀ lẹ̀ rí idílẹ̀ kan tí wọn yóò ti sin ọ̀mọ̀ méjì tabí méta lọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀. Wọn máa ń ẹ̀ ayẹyẹ̀ lílọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ yìí bí ọ̀dún ni. Èni tí kò bá ṣetán ní ojọ̀ náà, èyí i ní tí ọ̀mọ̀kùnrin tí ó fẹ̀ fẹ̀ kò bá tii parí ètò idána rẹ̀ kò lẹ̀ lọ̀ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ní ọ̀dún náà niyẹn, ó tún di ọ̀dún tí ó tẹ̀lẹ̀ ọ̀dún náà. Èyí ni gbogbo ọ̀mọ̀kùnrin tí a ti yònda ọ̀mọ̀bínrin fún gégé bí aya ẹ̀ máa ń gbiyànjú láti ẹ̀ ojúṣe wọn ní tí idána kí ó tó di oṣù kárùn-un tí wọn yóò gbé àwọn ọ̀mọ̀bínrin náà níyàwó. Olúkúlukù ọ̀kọ̀ àfẹ̀sọ̀nà ni yóò wá ojọ̀ kan tí yóò kó àwọn ọ̀mọ̀kùnrin ẹ̀lẹ̀gbẹ̀ rẹ̀ lọ̀ ṣiṣẹ̀ ní oko àna rẹ̀ (bàbá iyàwó) láti igbà tí èbí bá ti fowó sí ìgbéyàwó wọn; ara idána náà ni èyí. Bíbá àna ṣiṣẹ̀ yìí yóò tẹ̀ síwájú lẹ̀yìn ayẹyẹ̀ ìgbéyàwó, ọ̀kọ̀ le máa wá ojọ̀ kan lódún tí yóò máa kó àwọn ọ̀rẹ̀

rẹ̀ lẹ́ sí oko àna rẹ̀ lẹ́ ẹ̀ṣẹ̀ tàbí kí ó fún irúfẹ̀ àna bẹ̀ẹ̀ ní owó alágbàṣe tí yóò bá a ẹ̀ ẹ̀ṣẹ̀ oko; ẹ̀ṣẹ̀ ẹ̀ṣẹ̀ àgbẹ̀ ló gbilẹ̀ ní àwùjọ̀ Yorùbá nígbà nàà. Gbogbo ọ̀mọ̀bín-rín tí ọ̀kọ̀ bá tí ẹ̀ṣẹ̀ lẹ́ lórí ní yóò lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ní ọ̀jọ̀ kan nàà. A gbọ̀ pé ilẹ̀ ọ̀ba ní wọn tí ń dá ọ̀jọ̀ ọ̀dún ìgbéyàwó fún àwọn ọ̀dọ̀bín-rín tó ẹ̀tán àtìrelẹ̀-ọ̀kọ̀ yìí. Ọ̀jọ̀ mèsàn-án ní ọ̀ba yóò dá ọ̀jọ̀ ọ̀dún ìgbéyàwó nàà sí, bẹ̀rẹ̀ láti ọ̀jọ̀ tí ó kẹ́dẹ̀ ọ̀jọ̀ ọ̀dún ìgbéyàwó nàà. Ọ̀jọ̀ tí ó bá wu ọ̀ba nínú oṣù kárún-ún ló lẹ́ dá ọ̀jọ̀ ìgbéyàwó sí; àwọn wúndiá yóò tí ẹ̀ ọ̀dún wúndiá ní oṣù kẹ́rín kí wọn tó máa múra ilẹ̀ ọ̀kọ̀ ní oṣù kárún-ún (Arówóṣẹgbé, 2013). Ìwádìí fí yé ní pé kò sí ohun kan pàtàkì tí wọn yóò ẹ̀ ní ọ̀jọ̀ ọ̀dún ìgbéyàwó yìí ju kí wọn máa jẹ́ kí wọn máa mu nínú ilẹ̀ méjèjì tí wọn ń fọ̀mọ̀ fúnra wọn. Yíyà tí wọn ya ọ̀jọ̀ nàà sọ̀tọ̀ fún jíjẹ́, mímu àti mímu ìyàwó lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ní ọ̀jọ̀ alẹ́ yìí ní àwọn èniyàn kà sí ọ̀dún, wọn a sì máa pé é ní ọ̀dún ìyàwó tàbí ọ̀dún ìgbéyàwó. Jíjẹ́ àti mímu yóò tí bẹ̀rẹ̀ nílẹ̀ ọ̀kọ̀ àfẹ̀sọ̀nà àti tí aya àfẹ̀sọ̀nà láti òwùrò sùgbọ̀n ọ̀jọ̀ alẹ́ ní àwọn ìyàwó ilẹ̀ àti aṣojú ẹ̀bí yóò fí tìjótẹ̀yẹ̀ sin ìyàwó lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ lẹ́yìn tí gbogbo ẹ̀bí bá tí péjọ̀ tí wọn sì tí sùrẹ̀ fún un. Ẹ̀gbẹ́ kan ní ilú tí a mò ní ẹ̀gbẹ́ ìṣùdẹ̀ ní yóò lu ẹ̀kẹ̀rẹ̀ fún ìyàwó ilẹ̀ kòòkan tí ó ń mú ìyàwó lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀. Bí wọn bá dé ilẹ̀ ọ̀kọ̀ kan wọn yóò tún lẹ́ sílẹ̀ ìyàwó m̀ìrán láti fí ẹ̀kẹ̀rẹ̀ gbẹ́ e lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ tìrẹ̀ títí wọn yóò fí gbẹ́ gbogbo wọn lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ tán. Bí ìyàwó ilẹ̀ kòòkan tí ń gba ẹ̀bùn owó ní ẹ̀gbẹ́ ìṣùdẹ̀ nàà yóò máa gba ẹ̀bùn owó. A gbọ̀ pé kò sí ohun kan pàtò tó pa àwọn ọ̀mọ̀bín-rín tó ń relẹ̀ ọ̀kọ̀ wònyí pò ní ọ̀jọ̀ ìgbéyàwó yìí yàtò sí pé wọn tí jọ̀ wà nínú ẹ̀gbẹ́ kan nàà tí wọn sì tí jọ̀ ń ẹ̀ ipàdẹ̀, olúkúlukù yóò máa ẹ̀ ọ̀dún ìgbéyàwó nílẹ̀ ara rẹ̀ ní. Lẹ́yìn ayẹ̀yẹ̀ ìgbéyàwó wọn, ipàdẹ̀ wọn yóò tẹ̀síwájú.

A rí yíyan ọ̀jọ̀ kan fún gbígbẹ́ ìyàwó lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ yìí bí àfikún sí ètò ìgbéyàwó ilẹ̀ Yorùbá tí a tí mò tẹ̀lẹ̀. Ọ̀pọ̀ ilú ní ilẹ̀ Yorùbá pàápàá agbègbẹ̀ Àkókó ní àwọn wúndiá tó ẹ̀tán láti lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ tí máa ń ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lẹ́yìn ayẹ̀yẹ̀ ọ̀dún wúndiá wọn sùgbọ̀n lilo wọn kí í wáyé ní ọ̀jọ̀ kan nàà (Arówóṣẹgbé, 2013). Ẹ̀bí méjèjì tí wọn ń fọ̀mọ̀ fúnra wọn ní yóò jọ̀ mú ọ̀jọ̀ tí ó wò fún wọn láti ẹ̀ bẹ́ẹ̀. A léro pé kò yẹ́ kí àṣà agbègbẹ̀ yìí fí lilo ọ̀mọ̀bín-rín sílẹ̀ ọ̀kọ̀ sí ọ̀jọ̀ kan nàà tàbí kí ó jẹ́ kàn-ń-pá ní àkókò kan nàà. Ọ̀bí kòòkan ló ní ẹ̀tò láti yan àkókò fún ara rẹ̀ nítorí àwọn ináwó tó rò mò ayẹ̀yẹ̀ ìgbéyàwó, ó tilẹ̀ yẹ́ kí ọ̀mọ̀bín-rín lẹ̀nu nínú yíyan ọ̀jọ̀ lilo sílẹ̀ ọ̀kọ̀.

7.2 Díndín àkàrà lẹ́ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ọ̀mọ̀

Ìwádìí fí yéni pé ọ̀jọ̀ ìgbéyàwó yìí gan-an ní ẹ̀bí ọ̀kọ̀ yóò kó oúnjẹ́ bí ẹ̀wà tàbí ewùrò bàsiá fún díndín àkàrà, garawa epo pupa kan, ìṣu tó pò àti nhkan tẹ̀nu ń jẹ́ m̀ìrán lẹ́ sílẹ̀ babá ìyàwó. Ewùrò ní Kákùmò ń pe oríṣi ẹ̀pà kan tí a mò ní ẹ̀pà rogodo ní gbogbo agbègbẹ̀ Àkókó níbi tí ẹ̀pà nàà tí wòpọ̀ jù lẹ́. Ewùrò tóbi ju ẹ̀pà/ẹ̀pàyò (peanut) lẹ́, ó sì máa ń pé kí ó tó jinná, è̀epo rẹ̀ a máa hunjọ̀ tí ó bá gbẹ́. Àwòrán isálẹ̀ yìí ẹ̀ àfihàn ewùrò.

Àwòrán 1: Ewúró Tútù (lápá òsì) àti Gbígbe (lápá ọ̀tún)

A lè se ewúró tòun ti èèpo bí i ti èpà, a sì tún lè se gbígbe ti a ti bó èèpo rẹ̀ jẹ bí èwà. Lára oúnjẹ tí ẹbí ọkọ kó wá yí ni ẹbí iyàwó yóò ti máa sè lọ fun iyàwó nílẹ ọkọ rẹ, àwọn èniyàn míràn nílẹ iyàwó náà yóò jẹ nìbẹ. Ìwádíí tún fi yé ni pé iyàwó tuntun yíi kò níi jẹ oúnjẹ tí a pèsè nílẹ ọkọ bèẹ̀ ni kò níi mu omi tí ẹnikẹni nínú ilẹ ọkọ pọ̀n fún ojọ mǎrùn-ún àkókọ́ tí yóò lò nílẹ ọkọ. Àwọn ọbí rẹ̀ ni yóò máa gbé oúnjẹ àti omi rǎnsẹ̀ sí i ní ojọ mǎrààrún náà. Ó ẹ̀ ẹ̀ kí ó jẹ̀ pé àtífi ní ìbálòpò pẹ̀lú ọkọ; tí ó fi hàn pé igbésẹ̀ igbéyàwó kò tii parí ni kò tii fi lẹ̀ jẹ oúnjẹ tí wón sè nílẹ ọkọ sùgbón kí a mǎsẹ̀ gbàgbé pé ọkọ ló pèsẹ oúnjẹ tí wón ń sè nílẹ iyá iyàwó. Ọwúró ojọ kejì tí iyàwó wọ ilẹ ọkọ ni iyá iyàwó yóò dín àkàrà àádọ́jọ̀ lọ sílẹ ọkọ ọmọ rẹ; ọgórùn-ún fún ọkọ àti àádọ́ta fún iyàwó tuntun tí í ẹ̀ ọmọ rẹ, wón yóò sì dín eyí tí àwọn èniyàn tó wá kí wón yóò jẹ bakan náà. Wón kò sọ fúnni idí tí wón fi ní láti ka àkàrà yíi àti idí tí ti ọkúnrin (ọkọ) fi pọ̀ ju ti ọmọ iyá (iyàwó) tó dín àkàrà lọ. Ohun tí a lérò ni pé ọkọ ló pèsè eròjà fún àkàrà, ilẹ ọkọ ni wón gbé àkàrà lọ, ó pọ̀n dandan kí àwọn èniyàn tí yóò wá kí ọkọ pọ̀ ju ti iyàwó lọ, ó ẹ̀ ẹ̀ kó jẹ̀ pé idí niyẹn tí àkàrà ti ọkọ fi pọ̀ ju ti iyàwó. Wón jẹ̀ kí ó yéni pé àkàrà ni pàtàkì oúnjẹ ní àkókò náà. Dájúdájú àkókò iyan ni àkókò yíi (osù kárùn-ún ọdún), ó ẹ̀ ẹ̀ kí ó jẹ̀ pé àkókò iyan tí ọdún igbéyàwó náà bó sí ni ó fa kí wón máa lo àkàrà tí yóò dín ináwó kù níwón bí kò ti nílò ọbẹ. Wón lè fi èwà dín irúfẹ̀ àkàrà bèẹ; sùgbón àkàrà tí a fi ewúró dín ló wópọ̀ jù lọ nítorí ewúró jẹ ọkan pàtàkì lára irẹ̀ oko àwọn èniyàn Kákùmò nígbà tí wón ń kó èwà wá sílẹ̀ Yorùbá láti ilẹ̀ Hausa. Àkàrà ewúró máa ń yóni ju àkàrà èwà lọ. Àkàrà yíi, ibáà ẹ̀ ti ewúró tàbí ti èwà ni ọkọ àti iyàwó yóò máa pín fún àwọn èniyàn tí ó bá wá kí wón. A gbọ̀ pé bí wón bá ń dín irúfẹ̀ àkàrà bèẹ, àwọn obinrin tí wón ń dín in a máa gbé orù (ìkòkò) kékeré tí wón yóò máa kó àkàrà pamọ̀ sí sí ègbẹ̀ wón. Àwòrán isàlẹ̀ yíi fi àpẹrẹ̀ irúfẹ̀ ìkòkò bèẹ̀ hàn.

Àwòrán 2: Ìkòkò fún kíkó Àkàrà pamọ̀ si

Wọn yóò máa bu epo sí orí àkàrà tí wọn kó sínú ìkòkò náà láti fi hàn pé kí epo má ba à ru síná ni àwọn ẹ̀ ń bú kúrò lára epo inú agbagba tí wọn fi ń dín àkàrà sínú ìkòkò náà. Bí a bá sí rí ẹ̀ni tí ó rí àkàrà nínú epo náà tí ó béèrè bí ó tí jẹ́, wọn lè sọ pé àkàrà náà fọ̀ sínú epo kò sì nínú rí bí ó ẹ̀ yẹ kí ó rí; nitorí ó yẹ kí àkàrà dín dín náà rí ẹ̀bọ̀-ẹ̀bọ̀, ni àwọn ẹ̀ yà á sọ̀tò. A ka èyí sí ọ̀nà tí àwọn wònyí gbà ń rí oúnjẹ fún àwọn àtí ẹ̀bí wọn ní ojọ náà nitorí àkókò iyan tí ọ̀dún náà bó sí bí a tí mẹnụ bà á ẹ̀jẹ́. Yàtò sí èyí, ó tún dúró fún owó iṣẹ́ tí wọn ẹ̀. Èyí ó wù á wí, iwà ọ̀mọ̀lúwàbí jẹ́ ọ̀mọ̀ Yorùbá lógún, a lérò pé ìbá dára tí àwùjọ̀ yìi bá gbà láti máa fún àwọn tí wọn dín àkàrà yìi ní iye akàrà kan tàbí iye owó kan gégé bí owó iṣẹ́ dípò tí wọn yóò fi gbòná àìṣòótọ̀ wá oúnjẹ tí wọn yóò jẹ́ ní ojọ náà. Àwọn iya wó ilé bàbá iya wó tí wọn ru àkàrà wá yóò gba ẹ̀gbàárùn-ùn owó lówó ọ̀kọ̀ iya wó gégé bí ẹ̀jẹ́; sílẹ̀ méjì àbọ̀ owó ẹ̀gbà náà, bí ó bá ní jù bẹ̀ẹ̀ láti fún wọn, kò burú sùgbón kò gbòdò kéré ju iye yẹn lọ. Àfikún tí a rí nínú irúfẹ́ àkàrà tí ó níye tí ó gbòdò jẹ́ tọ̀kọ̀, èyí tó gbòdò jẹ́ tiyàwó tuntun tí ó sì jẹ́ pé ojọ̀ kejì tí iya wó wọ ilé ọ̀kọ̀ ni wọn gbòdò gbé irúfẹ́ àkàrà bẹ̀ẹ̀ lọ. Títorí iṣẹ̀tọ́fábo tí a lò fi hàn pé ẹ̀jẹ́ Yorùbá tó rí obìnrin bí ẹ̀ni tó ń se oúnjẹ fún ẹ̀bí ló fa kí iya iya wó dín àkàrà lọ sílẹ̀ ọ̀kọ̀ ọ̀mọ̀ rẹ̀. Bí èyí bá rí bẹ̀ẹ̀, ó yẹ kí iya ọ̀kọ̀ náà ní ipa tí yóò kó nínú pípèsè oúnjẹ fún ọ̀mọ̀ àtí iya wó ọ̀mọ̀ rẹ̀. Lónà miiran ẹ̀wẹ̀, ilàna iṣẹ̀tọ́fábo rí irúfẹ́ ẹ̀jẹ́ bí èyí tí ọ̀kọ̀ fi ń sáfihàn àpẹ̀rẹ̀ bí yóò ẹ̀ máa pèsè oúnjẹ sílẹ̀ tí aya yóò sì máa sè é. Bí èyí bá rí bẹ̀ẹ̀ a jẹ́ pé ilàna iṣẹ̀tọ́fábo yóò gbóríyìn fún irúfẹ́ ọ̀kùnrin tí ó pèsè oúnjẹ fún ilé rẹ̀ bẹ̀ẹ̀. Bákàn náà ni a léro pé iya tí ó bá wọn se oúnjẹ náà ránṣẹ́ ń kọ̀ ọ̀mọ̀ bí a tí níláti máa se oúnjẹ lásìkò.

7.3 Fífi Adiyẹ pàrokò Ìbálé

Ìbálé ẹ pàtáki ní ilẹ̀ Yorùbá; ọkọ tí ó bá aya rẹ̀ nílẹ̀ a máa fi ìdùnnú hàn a sì máa fi aṣọ ìbálé, ẹfun, páálí iṣáná tí a kò tii yọ nínú rẹ̀ àti agbẹ̀ ẹmu tí ẹmu inú rẹ̀ kún dẹnu pàrokò sílẹ̀ àna rẹ̀ (Dáramólá àti Jéjé, 2005:41, Dáramólá 1978:56). Ní Kákùmò, wọn yóò mú àkùkọ adiyẹ pẹ̀lú akèrègbẹ̀ ẹmu lọ sílẹ̀ àna láti fi ìdùnnú wọn hàn pe ọmọbínrin tó pé ni àna wọn fún wọn ọ́saya. Èyí tí a kò bá nílẹ̀ mú itijú bá baba àti ẹbí rẹ̀, a sì deni yẹpẹrẹ̀ nílẹ̀ ọkọ; ọkọ tí ó jẹ̀ onínú fùfù lẹ̀ na aya rẹ̀ lẹ́yìn ìbálòpò. A gbọ̀ pé kò wópò kí wọn máa bá iyàwó ọ̀singín nílẹ̀ ní Kákùmò ní àkókò tí a n sọrọ̀ rẹ̀ yíi nítorí ọmọbínrin tí ó bá sọ ọ̀go rẹ̀ nù tàbí tí ó lóyún kò lẹ̀ bá wọn kópa nínú ọ̀dún wúndiá, yóò lọ fi ara rẹ̀ pamọ̀. Èni tí kò kópa nínú ọ̀dún wúndiá kò lẹ̀ bá wọn ẹ̀ igbéyàwó ìbílẹ̀ irúfẹ̀ èyí tí a n sísẹ̀ lẹ̀ lórí yíi. Nínú ọ̀dún wúndiá, wọn máa n fi ẹgbẹ̀ wọn tó gbeyún kòrin pé:

Elẹgbé wa mà lóyún o, kedere
Ìkòkò agbo rẹ̀ pégbẹje o, kedere

Ìṣòwó àwọn ọmọbínrin yíi yóò kan fi òru bojú sá lọ sílẹ̀ ọkọ láísí ayẹyẹ kankan ni. Àṣà ni ilàná ìṣètófabo gùn lẹ̀; kò sì fojú rere wo níni ìbálòpò ọ́ájú igbéyàwó. Ó yẹ kí ọmọbínrin tí kò tii wọ ilẹ̀ ọkọ pa ara rẹ̀ mọ̀. Ìbálé ni ọ̀go obínrin (Àtàrí Ajànakú, 2001:34, Ajíbádé, 2005:111).

7.4 Níní Ẹgbẹ̀ Ọ̀ṣèrẹ̀ kan ọ̀so

Ohun miiran tí a tún kíyèsí ni níní ètò tó gba ẹgbẹ̀ kan ọ̀so láàyè láti máa ẹ̀ eré igbéyàwó; ẹgbẹ̀ ìṣùdẹ̀ tàbí àwọn iyá ìṣùdẹ̀. Ẹgbẹ̀ ìṣùdẹ̀ jẹ̀ ẹgbẹ̀ obínrin tí wọn kó ara wọn jọ láti máa ẹ̀ eré igbéyàwó. Àwọn ẹgbẹ̀ ìṣùdẹ̀ yíi ló dúró gégé bí ọ̀ṣèrẹ̀ fún àwọn iyàwó ilẹ̀ nítorí náà, àwọn ni yóò lu ẹ̀kẹrẹ̀, tí wọn yóò sì máa kòrin fún àwọn iyàwó ilẹ̀ ọkọ tí wọn ru ẹ̀rù àna (idána) lọ sílẹ̀ iyàwó àfẹ̀sọ̀nà. Àwọn náà ni yóò lù fún àwọn tí wọn n kó ẹ̀rù bàbá àti ti iyá lọ sílẹ̀ ọba àti ilẹ̀ ọkọ ọmọ. A gbóríyìn fún àwọn obínrin tí wọn fi ara wọn jì fún didá àwọn obínrin ẹgbẹ̀ wọn àti àwọn èniyàn ilú lápapọ̀ lára yá sugbón, a lérò pe isẹ̀ nla ló jẹ̀ fún ẹgbẹ̀ ọ̀ṣèrẹ̀ kan ọ̀so láti ẹ̀rẹ̀ fún odidi ojọ kan tí wọn yóò sì máa lọ láti ilẹ̀ àna kan dé èkejì.

7.5 Fífi Ẹ̀bùn ránṣẹ̀ sí Iyàwó tuntun

Ojọ̀ ẹ̀ṣàń-án tí ọmọbínrin wọ ilẹ̀ ọkọ ni iyá àti baba rẹ̀ yóò kó àwọn ohun tí wọn ti pèsè sílẹ̀ láti fi ta ọmọ wọn lórẹ̀ ránṣẹ̀ sí i nílẹ̀ ọkọ. Ní ibòmíran ní ilẹ̀ Yorùbá, ojọ̀ kẹ́ta tí iyàwó bá wólẹ̀ ọkọ ni èyí máa n wáyé. Iye ojọ̀ tí iyàwó lò kí wọn tó kó ẹ̀rù lọ bá a dúró lórí iye ojọ̀ tí àṣà gba ilú tàbí àwùjọ̀ kòkọkan láàyè láti ẹ̀ bẹ̀; nítorí náà, iye ojọ̀ yíi kó ló jẹ̀ wá lógún bí kò ẹ̀ni àti ọ̀nà tí wọn gbà pèsè ẹ̀rù tí wọn kó lọ fún iyàwó nílẹ̀ ọkọ rẹ̀. Ẹ̀rù tí Ọ̀gúnbòwálẹ̀ (1966:6) pé ní ẹ̀rù iyàwó n tọ́ka sí ẹ̀rù tí ọkọ kó wá nígbà ipalẹ̀mọ̀ igbéyàwó

àti àwọn ohun tí iyàwó gbà lójó idána; èyí ni èrù tí wọn kó lọ bá iyàwó nílẹ̀ ọkọ ní ojú tí wọn yàn. Èrù ti Kákùmò yíi kí í ṣe ohun iní iyàwó bí kò ṣe èbùn tí àwọn òbí fún iyàwó. Ibi gbogbo ni a ti n dání alẹ́, ọbẹ́ ló dùn jura wọn lọ ni ọrọ́ kí òbí ta ọmọ́ tó n ló silẹ́ ọkọ́ lórẹ́ nílẹ̀ Yorùbá. A ṣe àkíyèsì pé ọ̀nà tí àwọn èniyàn ilú Kákùmò n gbà ṣe èyí yàtò gédégedé. Bàbá iyàwó yóò di igbá tirẹ́ lóṭò, iyá iyàwó nàà yóò di igbá tirẹ́ lóṭò; ọ̀kọ̀ọ̀kan èrù nàà ni Ìgòdò ní èdè Kákùmò. Ìgòdò kí í ṣe èrù tí ó jẹ́ ti iyàwó bí kò ṣe èbùn tí òbí kọ̀ọ̀kan fún ọmọ́ rẹ́. Lára èrù ti bàbá yóò di rànṣẹ́ ni; aṣọ́, àdà, ọkọ́, aṣọ́ ibora aláwẹ́ mètá (ikẹ̀ta), ewùrẹ́ (èyí tí okùn tí wọn fi n so ewùrẹ́ dúró fún; iye okùn tí wọn kó dání ni iye ewùrẹ́ tí iyàwó yóò lọ kó nílẹ̀ baba rẹ́), pàṣán méjì (àtòrì) àti gbogbo ohun tí baba lérò pé iyàwó àti ọkọ́ yóò nílò. Lára èrù iyá ni a ti rí aṣọ́, ọ̀já /ìgbàjá, ṣíbí ọbẹ́ àti ti oúnjẹ, ìjábẹ́, ikóyán, ìṣasùn, okùn ẹran (látí sọ́ fún iyàwó iye ewùrẹ́ tàbí àgùtàn ti ó ní nílẹ̀ bàbá àti iyá rẹ́ tí ó sì máa lọ kó), ìgbálẹ́ àti ohun gbogbo tí iyá mò pé ọ̀kọ́-taya yóò nílò.

Àwòrán 3 Èrù Iyá

Ìyá àti bàbá yóò di èrù lóṭòṭò ṣùgbón eré kan nàà ni wọn yóò bá dé àfin ọ̀ba. Àwọn iyàwó ilẹ̀ yóò pín ara wọn sí ọ̀nà méjì, apá kan yóò ru èrù bàbá nígbà tí apá kan yóò ru ti iyá pèlú àwọn èbùn bí owó, aṣọ́, abọ́ tí ẹbí fi ran ẹni kọ̀ọ̀kan wọn lówó ló silẹ́ ọkọ́ ọmọ́ wọn. Àfin ọ̀ba ni wọn gbọ́dọ́ kọ́ dé kí wọn tó ló silẹ́ ọkọ́ kí wọn lẹ́ fi èrù òbí han kábiyèsì. Bí wọn bá jó dé ilẹ̀ ọ̀ba, ọ̀ba yóò jáde sí wọn, yóò sì ta wọn lórẹ́ owó; bí ẹgbẹ́ ìṣùdẹ́ tí n gba owó ni àwọn obinrin ilẹ̀ yóò máa gba tiwọn. Olórí iyàwó-ilẹ̀ yóò fi oríṣíríṣi ohun tí bàbá pèsè rànṣẹ́ sí ọmọ́ rẹ́ han àwọn èniyàn lójú kábiyèsì ní ọ̀kọ̀ọ̀kan, àwọn èniyàn yóò fi àtẹ̀lẹ̀wọ́ wọn lu ẹnu látí mú ipèdè ‘ké lé lé lé e e e’ jáde látí fi idúnnú hàn àti látí kí bàbá iyàwó (tí kò sí ní ààrin wọn) kú ináwó. Bákan nàà ni wọn yóò ṣe fi èrù ti iyá iyàwó hàn lókọ̀ọ̀kan kí wọn tó gbé èrù nàà lọ sí ilẹ̀ ọkọ́ ti-jọ́-tẹ̀yẹ́. Bí àwọn ẹgbẹ́ ìṣùdẹ́ yíi bá ṣetán ní idilé kan wọn yóò tún lọ sí idilé miiran látí lu ṣẹ̀kẹ̀rẹ́ fún àwọn tó n kó èbùn iyá àti bàbá lọ silẹ́ ọ̀ba látí ibi tí

won yóò gbà dè ilé ọkọ. Báyìí ni won yóò se kó èbùn gbogbo òbí tí ọmọ won sẹ lẹ sí ilé ọkọ ní òkòòkan títí won yóò fi kó won tán ní ọjó nàà. Lóde-òní, ní ọpọ ilú ní ilé Yorùbá, ewùrẹ àwọnṣin (ọmọ ewùrẹ) wà lára ẹrù idána tí ọkọ iyàwó yóò dì wà lójó idána iyàwó rẹ. Íyá iyàwó ni yóò bá iyàwó tójú ewùrẹ nàà (Fádípẹ, 1970:78). Èyí yàtò sí ti ilú Kákùmò níbi tí ó ti jẹ pé àwon òbí ni yóò gbé àwọnṣin lẹ bá ọmọ nilé ọkọ gégé bí èbùn iyàwó. Olúkúlukù ló ní ànfààní láti fi idunnú hàn sí ọmọ rẹ.

7.6 Fífi Pàṣán Ọmọ lé Ọkọ lówó

Lára ẹrù tí bàbá iyàwó dì lẹ fún ọmọ rẹ nilé ọkọ ni a ti rí pàṣán (àtòrì) méjì. Íwádíí fi hàn pé pàṣán yíi wà fún ọkọ iyàwó kí ó lè máa fi na iyàwó rẹ níg-bàkúgbà tí onítòhún bá sẹ ẹ (Àmínù, 1971:88). A ka èyí sí pé bàbá iyàwó ti fi ẹgba ọmọ rẹ lé ọkọ ọmọ rẹ lówó bèẹ sì ni ní agbègbè ilẹ Yorùbá miiran, ohun tí a gbò ni pé lára òfin tí ẹbí iyàwó máa n kà fún ẹbí ọkọ ni pé won kò gbòdò na ọmọ won (Dáramólá àti Jéjé 1967:37). Dáramólá (1978:53) tilẹ sọ pé won yóò sọ fún ẹni tí ó dàgbà jù ní idílẹ ọkúnrin pé;

...ẹni kan kì í na ọmọ won, ... A kò fi pàṣán ọmọ wa lé yín lówó,
nse ni a n gbé ọmọ wa tí a sì n gè ẹ ...

Lóòótó ni ilàna isètófábo kò lòdì sí pé kí á bá ọmọ wí sùgbón, ilàna yíi kò lè fojú ire wo baba tó fi ẹgba ọmọ lé ọkọ ọmọ lówó. Àwùjọ tó rí obinrin bí oniwàkiwà ló mú kí baba fún ọkọ láaye láti máa fi ẹgba darí ọmọ rẹ nilé ọkọ. Ilé tí ọkọ bá tí n na iyàwó kò lè tòrò, nítorí nàà, a rọ àwùjọ yíi láti jẹ kí iyípadà dé bá irúfẹ àṣà bèẹ. A kò lérò pé ó yẹ kí bàbá gbà kí ó jẹ ẹgba ni ọkọ ọmọ rẹ yóò máa fi darí ilé rẹ. Ní ayé ọlájú tí èkò-ìwé sì ti gbilẹ, kò tó sí ọkún-rin kankan láti na aya. Olùrànlówó ni aya jẹ kì í se ẹrù. Óótó ni pé kò lè se kí ijà má wà bí ó ti wù kí ifẹ àárín tọkọ-taya lágbára to, bí èdè-àiyedè bá wà, inú ifẹ ló yẹ kí wón ti parí rẹ kí í se nínà. Ó yẹ kí baba lè tò ọmọ débi tí irúfẹ ọmọ bèẹ kò fi ní sùwàhù bí baba kò bá sí nítòsí. Irúfẹ isesi yíi tàbùkù baba fúnarẹ. O fí í hàn bí ẹni tí kò tò ọmọ rẹ. Àtipé, ọkọ gan-an lè torí ẹgba iyàwó tó wà lówó rẹ máa halẹ mọ iyàwó ní gbogbo igbà; irúfẹ igbè-ayé àinífòkàn-balẹ bí irú èyí kò lè jẹ kí ifẹ joba nínú ilé bèẹ. Olùrànlówó ni aya jẹ fún ọkọ; kò sì yẹ kí aya máa gbé pẹlú ẹni tí ó n ràn lówó pẹlú ijayà. A lérò pe níwón bí baba iyàwó ti mọ pé ọmọ rẹ kò lètò láti kúro nilé tí ó fi lẹkọ si, ó yẹ kí ó lè se ohun tó lè mú inú ọmọ nàà dùn nilé ọkọ. Títorí ifojù-àṣà-ibílẹ-wò tí a lò jẹ kí a mọ pé ẹgba ibèrù ni baba iyàwó fi lé ọkọ ọmọ rẹ lówó. Òwe Yorùbá kan sọ pé bá mi na ọmọ mi kò dénú ọlómọ nítorí nàà, a kì í fi irúfẹ ẹgba ibèrù bèẹ na aya. A lè fi na ewùrẹ, a lè fi na ọmọ tí kò gbòran a sì lè fi na ọtá tí ó fẹ bání jà. Ẹgba yíi wà fún iyàwó láti lè máa bèrù ọkọ rẹ. Bákan nàà, ọrò àjosọ ló n jẹ ọmọ mi gbèná. Gégé bí àṣà, ọkọ yóò ti mọ pé ẹgba ibèrù ni a fi lé e lówó, kò

ní jẹ́ fí na aya rẹ̀. Wọn ẹ̀ èyí kí ọkọ̀ lẹ̀ mọ̀ ipò rẹ̀ àti kí aya lẹ̀ mọ̀ àyè rẹ̀ nínú ẹbí ní. Ẹgba ìbèrù wà gégé bí ìjánu tí yóò máa darí ihùwásí ẹnikòòkan nínú ẹbí. Ìṣètófábo kò lẹ̀ fara mọ̀ dídá ẹ̀rù sínú ọkàn obinrin bí irú èyí lórúkọ àṣà. Obinrin ní láti dide kí wọn kọ irúfẹ̀ àṣà tí kò fí ọkàn wọn balẹ̀ yíi.

7.7 Ìgbálẹ̀ gégé bí Ẹ̀bùn tí Ìyá fí fún Ọmọ

Ìyá iyawó ní láti di ìgbálẹ̀ tí ó tóbi kan tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ mọ̀ ẹ̀rù lọ fún ọmọ rẹ̀. O fẹ̀rẹ́ má sí ibòmíràn tí a ti gbọ̀ nípa irúfẹ̀ ẹ̀bùn yíi ní àwọn ilẹ̀ Yorùbá yóókù. Ìwádíí fí hàn pé ìgbálẹ̀ tí iyá fún ọmọ rẹ̀ yíi ní yóò máa fí gbá ojúde ilẹ̀ ọkọ̀ rẹ̀ fún oṣù mēta àkókó; ní gbogbo àkókò yíi, isẹ̀ iyawó kò ju kó jí, kó gbá ilẹ̀ àti ojúde ilẹ̀ ẹbí ọkọ̀, kí ó wẹ̀ kí ó sì kun oṣun (Àmínù, 1971:89). Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé wọn fí ọmọbinrin kékeré tí iyawó lẹ̀ máa rán níṣẹ̀ sin ín lọ sílẹ̀ ọkọ̀, isẹ̀ náà yóò pọ̀ jù fún irúfẹ̀ ọmọ kékeré bẹ̀ẹ̀ nítorí ojúde gbogbo àwọn ẹbí tó kólẹ̀ tira ní iyawó yóò máa gbá. Bí iyawó bá ti ń gbá ilẹ̀, àwọn ọmọ ilẹ̀ ọkọ̀ àti ti àyíká rẹ̀ tí wọn ń bá a ẹ̀rẹ̀ yóò mú ìgbálẹ̀ láti bá a gbálẹ̀. Lóòótó, ó dára kí obinrin mọ̀ ilẹ̀ ẹ̀ gbá kí àyíká rẹ̀ lẹ̀ wà ní ìmótótó, ara ẹ̀kọ̀ ilẹ̀ tí ó ní láti mọ̀ ní sùgbón kò yẹ kó di ìgbà tí ọmọbinrin bá mú ìgbálẹ̀ wá lati ilẹ̀ rẹ̀ kí ó tó gbálẹ̀ nílẹ̀ ọkọ̀. Àwọn obinrin wà nílẹ̀ ọkọ̀ rẹ̀ tí wọn sì ti ń gbálẹ̀ kí ó tó débẹ̀. Ohun tí wọn jẹ́ kó yéni ní pé isẹ̀ ilẹ̀ gbígba yíi pọ̀ ju ohun tí iyawó nikan lẹ̀ ẹ̀, bí yóò bá mú kí isẹ̀ náà rọ̀ ó lórùn ó níláti ní ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ìgbálẹ̀ tí àwọn tí yóò rán án lówó yóò lò. Bí ó bá rí bẹ̀ẹ̀, a jẹ́ pé bí iyá bá fún un ní ìgbálẹ̀ láti fí bẹ̀rẹ̀ isẹ̀ náà kò burú. Ohun miiran tó rọ̀ mọ̀ ilẹ̀ gbígba yíi ní pé bí iyawó bá tètè lóyún, wọn yóò máa kẹ̀ ẹ̀, ó di ìgbà tí ikun rẹ̀ bá ga tí ó ti lágbára lati rin kì ó tó jáde, ní akókò yíi, yóò síwọ̀ láti máa gbá gbogbo àyíká. Bí iyawó bá lo oṣù mēfá tí kò lóyún, yàtò sí pé kí ó gbálẹ̀, yóò bẹ̀rẹ̀ sí í jáde lọ odò àti oko tití tí yóò fí lóyún. Kò sì sí ọmọ tí yóò bá a gbálẹ̀ mọ̀ àyafi ọmọ tí àwọn ọ̀bí rẹ̀ fí sin ín. Ìdí ní pé kí í ẹ̀ iyawó tuntun mọ̀. Ìgbàgbọ̀ àwọn èniyàn àwùjọ̀ yíi ní pé ó lẹ̀ jẹ́ ọ̀nà odò tàbí ọ̀nà oko ní ọmọ̀ rẹ̀ wà kí ó lọ pàdé rẹ̀ nìbẹ̀. Ìlànà ìṣètófábo kò le fara mọ̀ irúfẹ̀ àṣà tó fí obinrin sínú ìgbèkùn yíi; àṣà yíi le fí obinrin sínú ìrònú kí oyun má sì dúró ní ara rẹ̀. Àitètè lóyún rẹ̀ le má jẹ́ ẹ̀bí rẹ̀. A kò le torí pé àkóbí ọmọ ẹ̀ pàtàkì, kí a máa fíyà jẹ́ obinrin tí kò tètè lóyún.

8. Ìgbéyàwó ní Kákùmò lóde-Òní

Ayé ń lọ, a ń tò ọ̀ bẹ̀ẹ̀ sì ní ọmọ̀ tí ayé bí ní ayé ń pọ̀n. Ìwádíí fí hàn pé àṣà ìgbéyàwó tí a gbé yẹ̀ wò yíi tí di ti ojòun ní ilú Kákùmò. Ìdí ní pé iwà ọ̀lájú, ẹ̀kọ̀ iwé àti ẹ̀sin àtòhúnrinwá tó rí bíbọ̀ra sílẹ̀ ṣodún wúndíá bí ìbọ̀rìṣà ti mú kí ọdún wúndíá di ti àwọn ọmọ̀ wẹ̀wẹ̀ bẹ̀ẹ̀ sì ní ọdún wúndíá ní ipilẹ̀ṣẹ̀ ọdún ìgbéyàwó; àwọn tó ń ẹ̀ ọdún wúndíá ní oṣù kẹrin ọdún ní yóò lọ sílẹ̀ ọkọ̀ ní oṣù kárùn-ún ọdún. Ọ̀pọ̀ wúndíá ní wọn ń sá tẹ̀lẹ̀ ọkọ̀ yálá nítorí pé wọn ti lóyún tàbí wọn ti sọ ọ̀go wọn nù. Ìṣẹ̀wọ̀ wọn ní àwọn èniyàn Kákùmò ń pè ní ‘ọkọ̀, mo ti dé’ lónà àtífíwọ̀n ẹ̀fẹ̀. Àwọn ọmọbinrin miiran lẹ̀ ẹ̀ idána kí wọn

ṣe igbáyáwó ṣòṣòṣì, ti mósáláṣí tàbí ti kóòtù. Kò sì ẹnì tí ó fẹ́ ṣe igbáyáwó ti ibílẹ̀ pónbélé mó.

9. Àgbáloḡbábò

A ti fi hàn nínú iṣẹ́ yìí pé àgbékalẹ̀ àṣà igbáyáwó ní ilẹ̀ Yorùbá yàtò láti agbègbè kan sí òmíràn nípa fifi igbáyáwó ní ilú Kákùmò ṣe àpẹrẹ. Lára àwọn iyàtò tí ó hándè ni gbígbe gbogbo wúndiá tí a ti dána wọn níyáwó ní ojò kan náà, fifi àkùkò adiyẹ pàrokò ibálẹ̀, dindín àkàrà lọ sílẹ̀ ọkọ ọmọ ẹnì, dídí ẹrù bábá àti ẹrù iyá lóṣòṣò lọ fún ọmọ nílẹ̀ ọkọ, fifi ẹgba ọmọ lẹ̀ ọkọ ọmọ lówó àti dídí igbálẹ̀ lọ fún ọmọ nílẹ̀ ọkọ.

Títorí ifojù-àṣà-ibílẹ̀-wò tí a lò jẹ́ kí a mò pé ẹgba ibèrù ni baba iyáwó fi lẹ̀ ọkọ ọmọ rẹ̀ lówó. Ẹgba yìí wà bí ijánu ti yóò máa dàrí ihùwàṣí obinrin nílẹ̀ ọkọ bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé iṣètófábo lòdì sí irúfẹ́ iwà bẹ̀. Bákan náà, iyá iyáwó fi igbálẹ̀ ṣowó sí ọmọ rẹ̀ láti ran ọmọ náà lówó nítorí ojúde tí ó fẹ́ tí ọmọ rẹ̀ ní láti gbá.

Àpilẹ̀kọ yìí dábaà pé kí àwùjọ yí èrò wọn nípa fifi ẹgba iyáwó lẹ̀ ọkọ lówó yálá ẹgba ibèrù ni tàbí bẹ̀ kọ padà dípò bẹ̀ kí wọn kàràmasikí ohun tó ṣe pàtàkì nínú àṣà igbáyáwó yìí. Bí àpẹrẹ; ibálẹ̀. Ó yẹ́ kí àwọn ọmọge lẹ̀ pa ogo wọn mó; ibálẹ̀ ni ọgo obinrin. Fáníyí (1975: 689) jẹ́rìí sí èrò yìí nígbà tí ó ṣàfihàn obinrin tí ó n fi ilẹ̀kẹ̀ rẹ̀ (èyí tí ó parokò ibálẹ̀) tí ó pé yangàn bí ó ti n lọ sílẹ̀ ọkọ. Kí àwùjọ máse dúró de igbà tí ọmọbinrin lóyún tán kí wọn lẹ̀ fi kọrin ní àkókò ọdún kí wọn tó kilò fún ọmọbinrin wọn pàápàá tí ọdún náà kò fèsẹ̀ múlẹ̀ mó. Bí àṣà yìí kò tilẹ̀ fèsẹ̀ múlẹ̀ mó lónií, a lèrò pé ó yẹ́ kí àṣà tí àwọn iran Yorùbá n ló nígbà àtijọ́ kí àṣà àtòhúnrinwá tí a n ló lónií tó dé wà ni àkòsilẹ̀ fún iran tó n bọ léyìn láti mú kí imọ́ wọn nípa àṣà iran wọn kún.

Ní àfikún, àpilẹ̀kọ yìí rí àwọn èniyàn Kákùmò gégé bí a ti fi hàn nínú itàn iṣẹ̀dálẹ̀ wọn bí ọmọ Yorùbá. Ó ṣe é ṣe kí ó jẹ́ pé agbègbè tí wọn gbà wólé ló mú iyàtò tàbí àfikún bá ilàna igbáyáwó wọn sùgbón a nílátí wo àwọn ibi tí wọn gbà wólé bóyá irúfẹ́ igbáyáwó bẹ̀ wà nìbẹ̀. Irúfẹ́ iwádìí yìí lẹ̀ wáyé ní ojò iwájú. Èyí ni yóò jẹ́ kí á lẹ̀ fidií rẹ̀ múlẹ̀ pé àyíká ni ó nípa lóri àṣà wọn tàbí bẹ̀ kọ.

Ìwé Ìtókasi

Adébòwálẹ̀, O. “A Womanist Reading of *Rò Óo Re*.” Nínú *Àmù*, vol.1, o.i.32–55, 2005.

Adéoyẹ̀, C. L. *Àṣà Àti Iṣe Yorùbá*. Ìbàdàn: Oxford Publications, 1979.

Àjàyí, B. “Ìṣẹ̀ṣe Yorùbá.” Nínú Àjàyí, B. (ed.) (2001) *È kọ̀ lìnìlẹ̀ Yorùbá, È dá-Èdè, Litirésọ̀ Àti Àṣà*. Unilorin Department of Lings and Nig. Languages o.i.107–31, 2001.

- Ajibádé, G.O. "Is there no Man with Penis in this Land? Eroticism and Performance in Yorùbá Nuptial Songs". *African Study Monographs* (2005), 26(2):99–113. <https://doi.org/10.14989/68238>
- Ale, Y. àti O. Ògúnlólá. *Ìwé Ọgbón Ìkóni Ní È kọ Yorùbá*. Ìlọrin: Indemac, 1998.
- Àminù, A.O. *Ìtàn àti Àṣà Ìlú Kákùmò-Àkókó*. Ìkàrẹ̀: Ọlórúnṣọlá Printing Works, 1971.
- Àtàrí Àjànàkù. "Ògo Obinrin." Nínú *Orin Ewúro*. Ìbàdàn Cultural Studies Group, 2001
- Arówóṣegbẹ, D.B. "Orò àti Ọdún Ìbílẹ̀ Ajẹmóbínrin ní Èkùn Àríwá Ìpínlẹ̀ Òndó." Unpublished doctoral dissertation, Adékúnlé Ajaşin University, Àkùngbá Àkókó (Nigeria), 2013.
- Bennet, T. *Formalism And Marxism*. London: Methuen, 1979.
- Dáramólá, O. àti Jéjé, A. *Àwọn Àṣà Àti Òrìṣà Ilẹ̀ Yorùbá*, Ìbàdàn: Oníḃon-Òjé Press Ltd, 1967.
- Dáramólá, O. "Àṣà Ìgbéyàwó ní Ilẹ̀ Yorùbá." Nínú Ọlájubù (ol.) *Ìwé Àṣà Ìbílẹ̀ Yorùbá*. Ìbàdàn: Longman Nigeria Limited o.i.48–60, 1978.
- Fádipẹ, N.A. *The Sociology of the Yorùbá*. Ìbàdàn: University Press, 1970.
- Fániyì, J.O.O. "Èkún Ìyàwó: A Yorùbá Traditional Nuptial Chant". In (ed) Abimbólá Wande, *Yorùbá Oral Traditions*, Ìbàdàn: University Press, pp 677–699, 1975.
- Kóláwólé, M.E.M. *Womanism And African Consciousness*. Trenton: African World Press, Inc, 1997.
- Ládélé, T.A.A, Mustapha, I.A.Awórindé, O. Oyèrindé & Ọládàpò, O. *Àkójopọ̀ Ìwádii Ìjìnlẹ̀ Àṣà Yorùbá*, Ìbàdàn: Gavima Press Ltd. 2006.
- Ládélé, T.A.A. & Fániyì, J.O.O. *Èkún Ìyàwó*. Longman Ltd. 1979.
- Mustapha, O. àti àwọn yòókù. *È kọ Èdè Yorùbá Titun, Ìwé Kẹta*. Ìbàdàn: University Press Plc, Nigeria Publications, 2007.
- Ògúnbòwálé, P.O. *Àṣà Ìbílẹ̀ Yorùbá*. Ìbàdàn: Oxford University Press, 1966.
- Ògúnjnmí, B. "Ideological Standpoints in the Criticism of African Novel." In *Review of English and Literary Studies*, 6.2. o.i.77–87, 1989.
- Ògúnşinà, B. "Concept of Yorùbá Women in Yorùbá Proverbs." Paper Presented at the Conference of Nigeria Folklore Society, Sokoto, Nigeria, 1983.
- Ògúnşinà, B. "Àṣà Àti Ìṣe Yorùbá Lánà-án, Lónií àti Lóla." Nínú *Yorùbá Gbòde*. Lagos: Macmillan Nigeria Publishers Ltd. Fol. 4, No.2 o.i.1–17, 2007.
- Òjó, A. *Yorùbá Culture*. London: University of Ifẹ̀ and London Press Ltd, 1966.
- Oyèwólé, B. "Títèpẹ̀lẹ̀ Mọ̀ Àṣà àti Ìṣe Ilẹ̀ Òkèèrè." *Yorùbá Gbòde*. Lagos: Macmillan Nigeria Publishers Ltd. o.i. 18–24, 2002.

Olábímtán, A. (ol.) *Àkójopò Ìwádii Ìjìnlẹ̀ Àṣà Yorùbá*. Ìbàdàn: Macmillan Nigeria, 1986.

Olájubù, O. *Ìwé Àṣà Ìbílẹ̀ Yorùbá*. Ìbàdàn: Longman Nigeria Limited, 1978.

Ọpẹ̀fẹ̀yítímí, A. *Tìọ̀rì àti Ìṣowọ̀lo-Èdè*. Òsogbo: Tanímẹ̀hìn-Ọ̀la Press, 2014.

Asomó: Àwọn Abénà-Ìmò

	Orúkọ	Ìlú	Ipò láàrín Ìlú	Ọjó Orí	Ọjó Ìfọ̀rẹ̀wánilẹ̀nuwò
1.	Roseline Àiná Aya Ọbaude	Kákùmò	Aṣiṣẹ̀fẹ̀yinti Olùkọ̀-àgbà	74	October 15, 2010, May 5, 2017
2.	Ọmọọba Festus Oyèdélé Ọbaude	Kákùmò	Aṣiṣẹ̀fẹ̀yinti Olùkọ̀-àgbà	80	June 11, 2017 September 10, 2017,
3	Ìyábò Aya Agùnlóyè	Kákùmò	Aṣiṣẹ̀fẹ̀yinti Olùkọ̀ni	65	August 9, 2010